

Libraries of Rey during the Safavid Era

Fatemeh. Hossein Izadi¹, Ramin. Yalfani^{2*}, Aliakbar. Khedrizeh²

¹ PhD Student, Department of History, Y.I.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran

² Assistant Professor, Department of History, Y.I.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran

* Corresponding author email address: rayalfani@yahoo.com

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Hossein Izadi, F., Yalfani, R., & Khedrizeh, A. (2025). Libraries of Rey during the Safavid Era. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 4(1), 186-203.

© 2025 the authors. Published by Iran-Mehr: The Institute for Social Study and Research. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

ABSTRACT

With the establishment of the Safavid dynasty and the dissolution of the feudal lords, the Safavid monarchs—who were inclined toward art, science, and literature—initiated the founding of libraries and the collection and preservation of books within these institutions. Numerous libraries were established during this period by the Safavid kings. Books and libraries played a significant role in maximizing the resources available for the pursuit of truth by the monarchs, governors, scholars, teachers, and researchers of the Safavid era. Therefore, it was through books and libraries that, by means of collecting, organizing, and disseminating information, a vital role in the enhancement of awareness and knowledge dissemination was fulfilled. Among these libraries, reference can be made to the library of Hazrat Abd al-Azim al-Hasani (peace be upon him) in the city of Rey. Similar to other libraries, most of the books collected at this location were aimed at fostering and elevating the official religion of the state. This study has been written using the historical research method, which is descriptive-analytical in nature. It is also worth noting that the absence of historical documents pertaining to the city of Rey and its libraries has posed challenges to research in this area.

Keywords: Rey, book, library, shrine of Hazrat Abd al-Azim al-Hasani.

EXTENDED ABSTRACT

The cultural lifeline of any civilization flows through its books and libraries, as these institutions preserve, organize, and disseminate knowledge across generations. In the case of Iran, this continuity found remarkable expression during the Safavid era, when the establishment of the Safavid dynasty heralded a new phase in intellectual and cultural development. The monarchs of this era, notably Shah Abbas I, were passionate patrons of the arts and sciences. With the suppression of the feudal system, they laid a robust foundation for the promotion of scholarship by founding numerous libraries and collecting rare manuscripts. Libraries became more than mere repositories of texts; they evolved into strategic centers for safeguarding religious doctrines, particularly Shi'ism, and disseminating knowledge in a rapidly centralizing state. In cities like Isfahan, Mashhad, and Rey, libraries were often established alongside significant religious shrines, thereby imbuing these sacred spaces with intellectual gravitas. Among these, the library of Hazrat Abd al-Azim al-Hasani in Rey holds historical significance, especially considering the cultural devastation the city experienced over centuries of foreign invasions. Rey, once a center of knowledge and scholarship, saw its institutions reconstructed in the Safavid era as part of a larger religious and cultural revival that sought not only to preserve but to propagate Shiite thought through textual means (Jafarian, 2010).

The evolution of library systems in Iran can be traced to two main historical periods: pre-Islamic and Islamic. While the pre-Islamic period laid the structural foundations for knowledge preservation, it was the Islamic era that transformed the library into a multifunctional cultural and religious institution. During the Abbasid Caliphate, institutions like the Bayt al-Hikmah in Baghdad served as models for later Iranian libraries. However, the Mongol invasions dealt a catastrophic blow to this cultural infrastructure. Major centers of learning, particularly in Khurasan and Transoxiana, were razed, and entire libraries were burned or looted. Yet, certain visionary figures like Rashid al-Din Fazlullah and Khwaja Nasir al-Din Tusi attempted to salvage what remained and established new centers such as the library at the Maragheh observatory and the famous Rab'-e Rashidi library in Tabriz (Rashid al-Din Fazlullah et al., 1971). These efforts laid the groundwork for the resurgence of library culture during the Timurid and subsequent Safavid periods. In these eras, libraries transformed into not only centers of learning but also hubs of artistic activity. Books were produced with meticulous calligraphy, illumination, and binding, turning them into masterpieces of Islamic art. This tradition was carried forward robustly into the Safavid period, where royal patronage extended to private, institutional, and shrine-based libraries alike.

During the Safavid period, the production and collection of books reached new heights. Major cities like Tabriz, Qazvin, and Isfahan became centers of literary activity, where thousands of scribes were engaged in transcribing texts. The emphasis on manuscript culture rather than printing—despite the availability of printing technology in Europe—meant that books were rare, labor-intensive commodities. Some scholars lamented this overreliance on manuscript tradition, noting that it restricted public access to knowledge. Notably, foreign observers such as Raphael du Mans and Jean Chardin critiqued the absence of printing presses in Iran, attributing it variously to climatic conditions, cultural preferences, and political resistance (Babaei & Amiri, 2019; Mir Ahmadi, 1990). Nevertheless, the Safavid commitment to books and libraries remained unwavering. Several renowned libraries emerged during this period, including the library of Sheikh Safi al-Din's shrine in Ardabil, the royal libraries of Shah Isma'il and Shah Tahmasp in

Tabriz, and the opulent collections of Prince Ibrahim Mirza and Shah Abbas I in Mashhad and Isfahan. These libraries were not only centers for storage and display but also spaces where texts were copied, illuminated, and read—albeit primarily by elites and scholars with privileged access.

Amid this broader cultural milieu, the city of Rey, despite its historical decline, retained symbolic and spiritual significance due to the shrine of Hazrat Abd al-Azim al-Hasani. Historical references suggest that even though no official records exist of large-scale libraries in Rey during the Safavid era, the presence of religious institutions and scholarly figures implies the continued operation of educational and archival centers. Indeed, the shrine of Hazrat Abd al-Azim had a rich tradition of housing both madrasas and libraries. The catastrophic invasions by Timur, the Ghaznavids, and the Mongols had devastated these institutions, but efforts during the Safavid period to reinvigorate the city included cultural investments in its religious and educational infrastructure. Shah Abbas I's personal donation of 120 handwritten books to the shrine's library stands as a testament to the enduring importance of Rey as a spiritual and scholarly hub (Aqili, 2001). Among these donated texts was the manuscript "Kifayat al-Ta'lim fi Sina'at al-Tanjim," a treatise on astronomy and astrology, which was later rediscovered and returned to the library after being lost for decades (Homayoun Farokh, 1968).

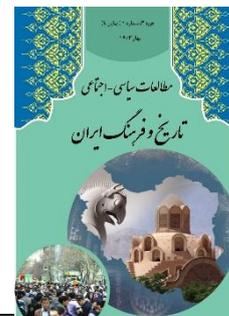
The shrine's library was significant not only for its religious symbolism but also for its intellectual value. Reports from the period describe manuscripts unique to the library, including historical texts such as "Muntaqalat al-Talibin," which chronicled the movements and martyrdoms of the Prophet's descendants. These rare books reflected the ideological and doctrinal orientation of the Safavid state, which sought to reinforce Shiite narratives through carefully curated literary collections (Sahafi Nejad & Zamani Nejad, 2003). The shrine's library was further endowed with structured access policies, and at one point, it even functioned as a public reading space. Its holdings were eventually transferred in part to the Astan Quds Razavi Library in Mashhad during the later decline of local institutions in Rey. Yet, evidence from biographical dictionaries and travelogues indicates that the library served not just as a static repository, but as a dynamic center of study and religious discourse. Even anecdotal accounts, such as that of a Safavid scholar who studied the "Risalah Ithna Ashariyyah" within the shrine's library, point to its continued scholarly use deep into the period.

Although direct information about the administrative structure of the shrine's library is lacking, it is possible to extrapolate from contemporary institutions like the royal libraries in Tabriz and Isfahan. These libraries were typically divided into two main components: the cataloguing and preservation departments, and the scriptorium or *kitābt-khāna*, where manuscripts were copied and adorned. The *kitābt-khāna* employed a host of specialized artisans, including calligraphers, illuminators, gilders, and binders, all of whom collaborated to produce texts of exceptional aesthetic and intellectual quality (Ajand, 2005). There was also the so-called "portrait house" (*ṣūrat-khāna*), a special section where artists created and stored intricate designs used for manuscript illustration. These features suggest that even local libraries like that of the Hazrat Abd al-Azim shrine, especially those receiving royal endowments, likely emulated such hierarchical and specialized structures. The production and care of manuscripts during this time represented a confluence of spirituality, artistry, and scholarship that defined the broader ethos of Safavid intellectual life.

In sum, the case of the Hazrat Abd al-Azim library in Rey illuminates the localized manifestations of the broader cultural and religious policies of the Safavid state. Shah Abbas I's personal involvement in endowing the library indicates a dual motive: on one hand, the fulfillment of a religious vow following

personal illness, and on the other, a calculated reinforcement of the Safavid state's religious legitimacy through intellectual patronage. The library's holdings, organizational practices, and connections with scholars of the time show that it was not a peripheral or symbolic institution but a functional and meaningful center of learning. Despite the challenges of invasions, decentralization, and the absence of a printing industry, such institutions played a vital role in preserving Shiite scholarship and facilitating religious education. The fact that many of the books donated by Shah Abbas still exist—though dispersed among various collections—serves as a lasting testament to their historical significance. These libraries, while elite in their access and scope, contributed to the vibrant manuscript culture of early modern Iran and anchored the city of Rey within the spiritual and intellectual cartography of the Safavid Empire.

The Safavid period, spanning over two centuries, deeply influenced the intellectual and cultural landscape of Iran. While the central cities such as Isfahan and Tabriz became prominent hubs for book production and library expansion, smaller yet significant cities like Rey also played a part in this cultural renaissance. Although documentation about libraries in Rey is sparse, the existence of the Hazrat Abd al-Azim library—fueled by Shah Abbas I's donations—reveals the city's ongoing importance in religious and scholarly terms. The legacy of this library, despite the loss of many manuscripts, continues to echo in historical narratives and extant collections. Ultimately, the Safavid commitment to knowledge, religion, and artistic excellence found a meaningful expression in the libraries they nurtured, including the one in Rey, which symbolized a confluence of sacred space and scholarly pursuit.

کتابخانه‌های ری در عصر صفوی

فاطمه حسین ایزدی^۱، رامین یلفانی^{۲*}، علی اکبر خدری زاده^۳

۱. دانشجوی دکتری گروه تاریخ، واحد یادگار امام خمینی(ره) شهرری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۲. استادیار گروه تاریخ، واحد یادگار امام خمینی(ره) شهرری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: rayalfani@yahoo.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله

پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

حسین ایزدی، فاطمه، یلفانی، رامین، و خدری زاده، علی اکبر. (۱۴۰۴). کتابخانه‌های ری در عصر صفوی. *مطالعات سیاسی- اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۴(۱)، ۲۰۳-۱۸۶.

با تأسیس سلسله صفوی و برچیده شدن بساط ملوک الطوایفی شاهان صفوی که به هنر و علم و ادب علاقه داشتند شروع به تأسیس کتابخانه‌ها و جمع آوری کتب و نگهداری از آن‌ها در کتابخانه‌ها نمودند. کتابخانه‌های زیادی در این عصر توسط شاهان صفوی ایجاد گردید. کتاب و کتابخانه‌ها نقش قابل ملاحظه‌ای در تأمین حداکثر امکانات حقیقت جویی، برای شاهان، حاکمان، عالمان، استادان و پژوهشگران عصر صفوی داشتند. بنابراین، این کتاب و کتابخانه‌ها بودند که با گردآوری، سازماندهی و اشاعه اطلاعات، نقش مؤثری در افزایش آگاهی و اطلاع رسانی ایفا می‌کردند. از جمله این کتابخانه‌ها می‌توان به کتابخانه حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام در شهر ری اشاره نمود. به مانند دیگر کتابخانه‌ها اکثر کتبی که در این مکان گردآوری شد به منظور رشد و تعالی مذهب رسمی کشور بود. این تحقیق با روش تحقیق در تاریخ که توصیفی-تحلیلی می‌باشد به رشته نگارش در آمده است. همچنین نکته‌ای که می‌توان بیان داشت عدم وجود اسناد تاریخی مربوط به شهر ری و کتابخانه‌های آن تحقیق در این زمینه را با مشکل مواجه کرده است.

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

کلیدواژگان: شهر ری، کتاب، کتابخانه، حرم حضرت عبدالعظیم حسنی..

مقدمه

کتاب و کتابخانه شاهرگ فرهنگی جوامع انسانی است که به وسیله آن بهترین و مهمترین مواد حیات روحانی آدمی که همان علم و دانش و کمال باشد به وسیله آن طی قرون و اعصار به دست ما رسیده است. هر کسی که به دنبال بدست آوردن تجربه و تلاش برای رهایی از معضلات گریبان گیر جامعه بوده و باشد ناگزیر به رجوع به کتاب و کتابخانه است به دنبال کتاب نهاد اجتماعی کتابخانه نیز با گردآوری سازماندهی و نگه داری دانش مدون بشری امکان رشد اندیشه شکوفایی استعداد و باروری ذهن خلاق انسان پویا و پژوهشگر را فراهم می‌کند. شاهرگ فرهنگی جوامع بشری که از مسیر آن مهمترین مواد حیات روحی یعنی، علم و دانش و کمال از گذشته‌های دور تا به امروز و تا دورترین نقاط عالم میرسد، چیزی به جز کتاب و کتابخانه نیست. به هر علتی آنان که از کسب آموزشهای سیستماتیک و نظامدار حکومتی به دور بوده و یا در اغنای گیر و حصول تجارب فردی و جبران مافات گذشته تلاش دارند، راهکار رهایی از معضلات گریبان گیر و دست یابی به اهداف را در گرویدن به کتاب و کتابخانه جسته اند.

این نهاد کتابخانه است که دسترسی آسان به انبوه دانش آدمی را میسر ساخته و تبادل افکار را به بار می‌آورد. کتاب و کتابخانه‌ها نقش قابل ملاحظه‌ای در تأمین حداکثر امکانات حقیقت جویی، برای شاهان، حاکمان، عالمان، استادان و پژوهشگران عصر صفوی داشتند. بنابراین، این کتاب و کتابخانه‌ها بودند که با گردآوری، سازماندهی و اشاعه اطلاعات، نقش مؤثری در افزایش آگاهی و اطلاع رسانی ایفا می‌کردند تاریخ تاسیس کتابخانه در ایران به دو دوره تقسیم می‌شود: دوره اول مربوط به کتابخانه‌های ایران باستان است و دوره دوم مربوط به کتابخانه‌های اسلامی است. همچنین کتابخانه ایران در دوره اسلامی شامل: کتابخانه‌های ایران از قرن اول اسلامی تا حمله مغول در قرن ششم و کتابخانه‌های ایران بعد از تسلط مغول تا دوران صفویه می‌باشد.

کتابخانه‌های ایران پس از ورود مسلمانان تا حدودی از رونق افتادند و به دلیل تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی توجه خاصی به این مجموعه اطلاعاتی نمی‌شد و بیشتر کتابخانه‌های مسلمان در مساجد دایر می‌شد. اما با روی کار آمدن دو تن از خلفای بنی عباس یعنی؛ هارون الرشید و مامون و توجه این دو به کتاب، نوشتن، ترجمه و ایجاد مراکز علمی و فرهنگی، تاسیس و استفاده از کتابخانه دوباره مورد توجه قرار گرفت و به دنبال آن بزرگ ترین مراکز علمی، فرهنگی و کتابخانه‌ای با نام بیت الحکمه در بغداد تاسیس شد.

قبل از صفویه

از سده‌های نخستین اسلامی، کتابخانه به عنوان نهادی موثر در خدمت طالبان و جویندگان علم و دانش به شمار می‌رفت. این نهاد مهم فرهنگی در مراکز مختلفی نظیر مسجد، مدرسه، بیمارستان و خانقاه و نهایتاً دربار پادشاهان دیده می‌شد. در سرزمین پهناور ایران هم تا اواخر قرن ششم هجری از کتابخانه‌های متعددی نام برده شده که بسیاری از آن‌ها جنبه عمومی داشت و ذیل مساجد و مدارس فعالیت می‌کرد. دسته دیگری از کتابخانه‌ها، مجموعه‌های شخصی بود که به دانشمندان و عالمان تعلق داشت.

با یورش سپاهیان چنگیز به ایران، تاثیرات ویرانگر و جبران ناپذیری بر فرهنگ و آثار مکتوب ایران زمین وارد آمد. مساجد و مدارس از بین رفت و کتابخانه‌های آنها، که اغلب در خراسان و ماوراءالنهر قرار داشت، در آتش سوخت و نابود شد. پس از آن، حملات هولاکو خان به شهرهای گوناگون موجب نابودی و غارت قسمت دیگری از کتابخانه‌های کشور گردید که بخشی از آن‌ها توسط وزیران و رجال کاردانی چون: عطاملک جوینی، خواجه نصیرالدین طوسی، و بعدها خواجه رشیدالدین فضل الله همدانی؛ از نابودی نجات یافت و به کتابخانه‌های دیگر منتقل گردید (Borjian Boroujeni, 2023). در طی این سال‌ها تلاش‌هایی برای احداث کتابخانه‌هایی از نوع پیش از حمله مغول دیده می‌شود. از آن جمله تاج الدین علیشاه، وزیر سلطان اولجایتوی ایلخانی، مسجدی بزرگ در تبریز بنا کرد که به نام وی خوانده می‌شد و کتابخانه‌ای بزرگ

و معتبر داشت. موقوفه ربع رشیدی در شمال شرق تبریز هم کتابخانه مجهزی داشت که مقررات امانت و استفاده از منابع آنجا در وقفنامه آورده شده است (Rashid al-Din Fazlullah et al., 1971).

یورش مغولان و پیامدهای ویرانگر اجتماعی و فرهنگی آن، بر کتاب و کتابخانه به عنوان نهادی فرهنگی تأثیر عمیقی گذاشت. کافی است این دوران را با اعصار قبلی علی‌الخصوص قرون سوم و چهارم هجری مقایسه کرد گرچه در این دوران نیز تنازعات مذهبی گهگاه موجب سوختن کتب و کتابخانه‌ها می‌شد. کتابخانه‌های سده‌های سوم و چهارم هجری که در سراسر سرزمین‌های اسلامی وجود داشتند اغلب کارکردی بسان کتابخانه‌های عمومی کنونی داشت و غالباً در مراکزی چون مساجد و مدارس و حتی بیمارستان‌ها جای گرفته بودند و مکانی برای رفت و آمد طلاب و اهل علم و دانش بودند. امانت کتاب از این دسته از کتابخانه‌ها امری رایج به شمار می‌آمد. آن طور که مولف معجم البلدان در قرن ششم نقل می‌کند، او هم زمان دویست کتاب از کتابخانه‌های مرو را به امانت گرفته بود بدون پرداخت وجه الضمان، و اگر حمله غزان رخ نمی‌داد، آن شهر را هیچ وقت ترک نمی‌کرد (Yaqut Hamawi, 1965).

ولی کتابخانه‌ها پس از حمله مغول به تدریج کارکردی متفاوت یافت و اغلب به کاخ‌ها و دربار شاهان و شاهزادگان منتقل شد. بسیاری از کتاب‌ها در قالب کلایی ارزشمند و صاحب ویژگی‌های هنری در کتابخانه‌های سلطنتی پادشاهان تولید و استنساخ می‌شد. این روند به طرز کاملاً مشهودی در عصر تیموریان به اوج خود رسید. از همان آغاز قرن نهم نه تنها در هرات پایتخت، بلکه در سمرقند و اصفهان و شیراز، نوادگان تیمور مانند الغ بیگ و اسکندر سلطان و ابراهیم سلطان، به آفرینش نسخه‌های مصور و مذهب که از حیث هنری هر یک شاهکاری محسوب می‌شد، همت گماشتند.

مهم‌ترین کتابخانه‌های قبل از صفویان عبارت بودند از:

کتابخانه رصدخانه مراغه: این کتابخانه پس از ساخت رصدخانه به دستور هلاکوخان و تلاش خواجه نصرالدین طوسی ایجاد شد و کتابهای آن نیز از بغداد، شام و موصل به این کتابخانه منتقل شد.

کتابخانه ربع رشیدی: این کتابخانه در شهرکی که خواجه رشیدالدین فضل‌الله در کنار تبریز احداث کرده بود ساخته شد و ربع به معنای خانه، محله و سرا است (Badkoubeie Hozavei, 2010).

همزمان با تیموریان، دولت‌های دیگری چون جلایریان و آق‌قویونلو و قره‌قویونلو که در قرن نهم و اواخر قرن هشتم قدرت داشتند، از قافله هنرهای کتاب‌آرایی و تملک نسخه‌های نفیس و ایجاد کتابخانه‌های درباری غافل نبودند. شاهکارهای هنری نظیر دیوان سلطان احمد جلایر و یا مرقع سلطان یعقوب آق‌قویونلو که محصول کتابخانه‌های سلطنتی این حکومت هاست، نمونه‌ای از حضور و تداوم این سنت در سراسر کتابخانه‌های سلطنتی قرن نهم است.

عصر صفوی

توصیف شرح حال کتاب و کتابخانه در عصر صفوی بعدی دو پهلو دارد از یکسو قابل ستایش است و از سوی دیگر موجب درد و رنج و اندوه. در این دوره با شکوه در شهرهای اصفهان مشهد، تبریز، قزوین و بسیاری از نقاط دیگر هزاران کاتب به استنساخ کتاب مشغول بوده و آثار مکتوب را برای استفاده خود یا به درخواست دیگران کتابت میکردند کتاب استنساخ شده آن‌ها نیز به کتابخانه شخصی شاه وزیر یا یک عالم و یا به کتابخانه مدرسه‌ای منتقل می‌شد.

برخی از پژوهشگران معتقدند دوران نسبتاً طولانی مدت حکومت دودمان صفوی بر ایران از اعصار درخشان کتاب‌سازی و کتاب‌آرایی در ایران است. ویل دورانت بر آن است که در میان افتخارات مسلمی که در دوره صفویه نصیب ایران شد قالی و کتاب بیش از هر چیز

دیگر مقام شامخ خود را در خاطره ابنای بشر محفوظ داشته‌اند (Jafarian, 2010). بعضی از محققان نیز شمار تألیفات این دوره را متجاوز از سه هزار جلد نوشته‌اند (Homayoun Farokh, 1968).

پدر رافائل دومان نیز معتقد بود ایرانیان از صنعت چاپ که علوم در پرتو آن می‌درخشند و شهرت یک مؤلف مرهون آن است محروم هستند. نسخه‌های خطی آن‌ها دارای اشتباهات بسیاری هست که ناشی از ناآگاهی و یا هوا و هوس کاتبان است. کتابهای این مردم دچار تغییر شکل و استحاله عجیبی میشود. چنان چه اگر مؤلف کتاب خود را بعد از چند سال در جایی مشاهده کند. در اثر استحاله کتاب به زحمت آن را باز خواهد شناخت حال در دیار ما در سایه صنعت چاپ اثر مؤلف و نام او بدون خدشه برای همیشه جاودانه است. باید اعتراف کرد و به قول خود ایرانی‌ها از حق نمیتوان گذشت. اگر این ملت همچون ما به صنعت چاپ که یکی از مواهب آسمانی است. ایمان واقعی داشته و آن را برای انتقال پیام به عامه مردم و تنظیم قرائات و تدریس و مطالعه به کار می‌بردند. یعنی همان کارهایی که معمولاً تحصیل کردگان ما انجام میدهند، می‌توانستند - اگر نگوئیم از ما پیش بیفتند - حداقل با ما برابری کنند. زیرا که ایرانیان از اوان کودکی تا سن پیری و از کار افتادگی تحصیل می‌کنند (Mir Ahmadi, 1990).

داستان کتاب و کتابخانه در دوره صفویه داستانی است از یک سو قابل ستایش و از سوی دیگر همراه با تاجر و تاسف. در این دوره با شکوه در شهرهای اصفهان، مشهد، تبریز، قزوین و بسیاری نقاط دیگر هزاران کاتب به استنساخ کتاب مشغول بوده و آثار مکتوب را برای استفاده خود یا به درخواست دیگران کتابت می‌کردند. کاتب، کتاب را استنساخ می‌کرد، پس از آن کتاب استنساخ شده به کتابخانه شخصی یک عالم یا وزیر یا شاه یا کتابخانه مدرسه‌ای منتقل می‌شد. ممکن بود عالمی کتابی را خود استنساخ کند، چنانکه ممکن بود با دادن پول به دیگری کار استنساخ را به او واگذارد. نسخه‌های تهیه شده به دلیل آنکه محدود بود، هر لحظه در معرض اتلاف قرار داشت و اصولاً تولید کتاب در دوره صفویه به گونه‌ای بود که کتاب به راحتی نمی‌توانست در اختیار همه قرار گیرد. درست همان طور که پس از تولید به راحتی در معرض تلف قرار داشت. این وضعیت مانعی بر سر راه ترقی و رشد فرهنگ در این دوره محسوب می‌شد.

علاوه بر این، دوره صفوی از این زاویه، میراث نابسامان دوره تیموری به بعد را در تاریخ ایران در اختیار دارد. دورانی که اولاً تنها و تنها به کتاب‌های ادبی اعتنا می‌شد، ثانیاً: تصوف مانع مهمی بر سر راه رشد کتاب نویسی و کتابخوانی بود و کمتر مدرسه قابل اعتنایی در ایران وجود داشت. در حال حاضر، هر محقق می‌تواند، نوع آثار کتابت شده در فاصله قرن هشتم تا نهم ایران را ببیند و بفهمد که دامنه کار تا چه اندازه محدود بوده و تا کجا نوع رشته‌های علمی دچار انحطاط و ضعف بوده است. آثار مخطوط به جای مانده در برخی از کتابخانه‌های کشورهای آسیای میانه و نیز نسخه‌های قرن هشتم و نهم موجود در کتابخانه‌های ایران که در این حوزه کتابت شده، گواه چنین نگرشی در کتاب نویسی و طبعا دانش‌اندوزی آن دوران ایران است (Safat Gol, 1998).

تأسیس دولت صفویان در کنار نفوذ علما باعث گردید رویکرد تازه‌ای نسبت به کتاب و کتابخانه در جامعه آن روز ایجاد گردد. انتقال آثار شیعی از بحرین، عراق، جبل عامل و هندوستان باعث تحولاتی در این زمینه گردید ولی این تحول از حد نسخه برداری کتب فراتر نرفت و تأثیر مطلوبی در این زمینه برجای نهد. استنساخ کتاب‌ها در این عهد، به ویژه در اصفهان، در حد شگفت آوری گسترده بود؛ چنان که آثار بر جای مانده نشان می‌دهد که چه مقدار انرژی در این راه صرف شده است (Derayati, 2011). با این حال، علی‌رغم آن که در آن دوران، در اروپا نوع کتاب‌ها به چاپ می‌رسید- یا به اصطلاح دوره صفوی به قالب زده می‌شد- و حتی برخی از متون چاپی کتاب مقدس از زمان شاه عباس به ایران رسیده بود، به دلایلی که بر ما روشن نیست (شاید تنازع بی‌وقفه بین دولت صفوی با ازبکان و عثمانی‌ها علت آن بوده باشد)، کمترین تلاشی برای انتقال چاپ به ایران صورت نگرفت.

ژان شاردن سیاح فرانسوی در این زمینه بیان می‌دارد: ایرانیان همانند دیگر کشورهای مشرق زمین چاپخانه ندارند و بدین صنعت سودمند توجه نمی‌کنند. می‌گویند چون هوای ایران خشک می‌باشد، نه تنها کاغذ شکننده و کم دوام می‌گردد، بلکه استفاده از چاپخانه را سخت دشوار می‌سازد. از این رو، به نوشتن و داشتن نسخه‌های خطی خرسندند، و چون بالطبع دوستدار دانش می‌باشند، هنر کتابت و نسخه نویسی ترقی بسیار یافته و در شمار هنرهای زیبا در آمده است (Babaei & Amiri, 2019).

در این دوران شاهد رشد و گسترش کتاب و کتابخانه در سراسر قلمرو صفوی بخصوص در زمانی که حکومت صفوی در اوج شکوه و قدرت خود بود یعنی زمان شاه عباس اول.

از جمله کتابخانه‌های عصر صفوی می‌توان این موارد را برشمرد:

۱. کتابخانه مقبره شیخ صفی الدین در اردبیل: این کتابخانه از موقوفات شاه عباس اول به شمار می‌رود (Homayoun Farokh, 1968).

۲. کتابخانه شاه اسماعیل در تبریز: پس از فتح خراسان توسط شاه اسماعیل و آمدن تعدادی از علمای خراسان به تبریز این کتابخانه شکل گرفت (Mousavi Ardabili, 1968).

۳. کتابخانه شاه طهماسب در تبریز: شاه طهماسب علاقه فراوانی به کتاب داشت و به علت این علاقه داراصنای تبریز را گسترش داد (Mousavi Ardabili, 1968).

۴. کتابخانه ابراهیم میرزا صفوی: وی از شاهزادگان هنر دوست صفوی و حکمران خراسان در عصر طهماسب بود. وی کتابخانه مجللی را جمع آوری کرده و از خطاطان و خوشنویسان نیز بهره می‌برد (Ajand, 2012).

۵. کتابخانه سام میرزا: این شاهزاده چون در اواخر عمر در قلعه قهقهه و با اولادش می‌زیست کتابخانه اش نیز در آنجا قرار داشت (Mousavi Ardabili, 1968).

۶. کتابخانه ظهردین بهرام: این شاهزاده به تبعیت از برادر و پدر خود شیفته علم و هنر بود او در هرات کتابخانه‌ای فراهم آورده بود (Homayoun Farokh, 1968).

۷. کتابخانه شاه محمد خدابنده: شاه محمد خدابنده به هنر و کتاب علاقه داشت و بدین خاطر در قزوین کتابخانه بزرگی فراهم آورد که تصدی آن را خواجه عبدالعزیز نقاش، شاگرد بهزاد به عهده داشت. در کتابخانه او شاه قلی، عبدالصمد، میر سیدعلی و مظفرعلی کار می‌کردند (Homayoun Farokh, 1968).

۸. کتابخانه شاه عباس اول: دانشمندان و مشاهیر چون به عشق و علاقه شاه به کتابت آگاه بودند، آثار برجسته و نفیسی را که به دست می‌آوردند، به شاه عباس تقدیم می‌داشتند. برای نمونه از نخستین برگ کتابی که شیخ بهائی به شاه عباس تقدیم داشته و شاه به خط خود مطالبی نوشته است، یا کتاب‌های نفیسی که امام قلی خان فرمانروای فارس «تقدیم او کردند، میتوان اشاره کرد (Homayoun Farokh, 1968).

۹. از دیگر کتابخانه‌های این دوران می‌توان به کتابخانه‌های شاه صفی اول و دوم و کتابخانه‌های شخصی و مدارس و مساجد اشاره نمود.

آنچه شاهان صفوی در ارج نهادن به کتاب و کتابخانه‌ها از گذشتگان خود آموخته بودند پرداختن به استنساخ، تذهیب و تجلید و صحافی و دیگر فنون بود و همان نیز پس از توبه شاه تهماسب و مهاجرت هنرمندان بی نظیر ایرانی به سایر کشورها، معطل ماند و به نظر

میرسد هنرمندان عرصه کتاب آرایی، دیگر هرگز اثر ممتازی را تقدیم کتابخانه‌ها ننمودند. پرایس به نقل از شاردن در باره زوال بسیاری از هنرها پس از مرگ شاه عباس می‌نویسد: «هنگامیکه این شاه بزرگ درگذشت ایران نیز از پیشرفت بازایستاد» (Price, 1968).

کتابخانه(های) ری در عصر صفوی

ری از نظر شأن سرزمینی و محدوده سیاسی و جایگاهش در مجموعه کشوری و منطقه‌ای از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است. این شهر در ادوار مختلف تاریخی، وابستگی تقسیمات کشوری و ناحیه‌ای خاصی را سیر کرده است که این چنین است: پیش از اسلام، از شهرهای بزرگ ماد، ماد راگیانا، ماد پایین، رگ، پهل، پادوسیان شمال، بعد از اسلام بخشی از ناحیه جبال (کوهستان)، طبرستان و دیلم، عراق عجم، عراق محسوب می‌شد، در دوره‌ی پس از مغول به تومان ری، ولایت ری، الکای ری و در دوره صفویه تا اوایل قاجار و انتخاب تهران، جزئی از ری بزرگ (به عنوان پایتخت) به بیگلربیگی ری شهرت داشت. بیشتر مورخان و جغرافی دانان در اکثر ادوار تاریخی، ری را از نواحی ماد، جبال یا عراق عجم برشمرده‌اند. هرچند در بعضی از مقاطع به خاطر سلطه حکومت‌ها و یا تغییر تقسیمات کشوری، این چنین نبوده است یا در مقاطعی از تاریخ، ری از نظر تقسیماتی در شمار نواحی خاصه و تیول واحدهایی از نظام وقت کشور محسوب می شده است. با این مقدمه باید اضافه نمود که در دوره زمانی مورد نظر، مهمترین عنوان ری براساس تقسیمات کشوری، «بیگلربیگی و الکای» ری بوده است (Jafarian, 2010).

در منابع این دوره، نامی از کتابخانه‌ها و مدارس ری به چشم نمی‌خورد اما این امر نمی‌تواند دلیلی بر عدم وجود کتابخانه و مدرسه در این شهر کهن که از دیرباز کانون علم و فرهنگ و تمدن بوده، باشد. البته در جوار بارگاه حضرت عبدالعظیم(ع) همیشه دو رکن و پایگاه فرهنگی نیز وجود داشته است؛ یکی «مدارس علمیه» و دیگری «کتابخانه‌ها» از دیرباز در جوار حضرت عبدالعظیم(ع) کتابخانه‌هایی وجود داشته اما به دلیل تاریخ بسیار پر مخاطره ری که همواره عرصه هجوم و تاخت و تاز افرادی چون امیر تیمور گورکانی، مغول و سلطان محمود غزنوی بوده این کتابخانه‌ها و مستندات آن‌ها از بین رفته است؛ به طور مثال و بر اساس مستندات تاریخی موجود، سلطان محمود غزنوی، کتابخانه صاحب ابن عباد را که یک دانشمند بسیار فاضل اهل ری و همچنین وزیر دیلمیان بوده است بار ۴۰۰ شتر کرد و برد و بسیاری از آن‌ها را نیز سوزاند (Hafez Abrou & Kamal Haj Seyed Javadi, 2001).

این شهر در دوران طلایی فرهنگ و تمدن درخشان اسلامی به عنوان پایتخت آل بویه مورد توجه دانشمندان و اندیشمندان بوده است؛ لذا همواره غنی ترین کتابخانه‌ها و ارزشمندترین کتب را برای فراهم ساختن ابزار کار تحقیق آن دانشمندان در خود جا می داده است. وزیر دانشمند و شیعی فخرالدوله یعنی صاحب بن عباد و نیز ابوعلی سینا در این خصوص تلاش‌های زیادی انجام داده‌اند. متأسفانه کتابخانه شهر ری در عصر مغول همانند سایر نقاط دستخوش غارت و آتش سوزی قرار گرفت و به کلی از بین رفت و هرگز تلاش‌های اعصار بعدی نتوانست آن را به جایگاه اصلی بازگرداند (Qaidan, 1964).

وجود بارگاه مقدس حضرت عبدالعظیم(ع) در این ناحیه و توجه حاکمان صفوی به آن، خود می‌تواند دلیل محکمی بر وجود کتابخانه و مدرسه در این شهر و در این برهه زمانی باشد.

کتابخانه حرم حضرت عبدالعظیم حسنی

از چگونگی تاسیس نخستین کتابخانه آستان متأسفانه اطلاع دقیقی در دست نیست؛ اما شواهد نشان می‌دهد که در سال ۹۴۲ هجری قمری که شاه عباس صفوی اقدام به توسعه حضرت عبدالعظیم (ع) می‌کند، پس از ساخت رواق و شبستان‌های شرقی و غربی، تولیت آستان را به یکی از فرزندان خاتم المجتهدین (داماد محقق کرکی) که از جایگاه علمی والایی برخوردار بود واگذار می‌کند (Jafarian, 2010).

طبق مدارک مسلم تاریخی که هم اکنون در کتابخانه موجود است آستانه مقدّسه حضرت عبدالعظیم در دوران سلطنت شاه طهماسب اول صفوی در سال ۹۳۶ هجری که مقارن با تولیت مرحوم میرسید حسین خاتم المجتهدین بوده دارای کتابخانه معظم و پرارزش که از جمله کتابخانه های معتبر آن دوره به شمار می رفته، زیرا در آن کتابخانه کتبی وجود داشته که اکثرا کم نظیر بلکه منحصر به فرد بوده است. برای نمونه به شرح یک جلد از آن کتب به نام منتقله الطالبین تألیف ابواسماعیل ابراهیم ابن عبدالوهاب که در آن تاریخ نهضت جمعی از فرزندان پیغمبر که برای احقاق حق و ابطال ظلم بر امراء و خلفاء معاصر خود خروج کرده اند. و از مکه و مدینه به نقاط مختلف جهان پراکنده شدند و در آن سرزمین مقتول و مدفون گردیده اند، بوده است. و بیشتر عظمت و شکوه آن کتابخانه از زمان شاه عباس اول بوده که خود او شخصا یک صد و نوزده جلد کتاب وقف بر آن کتابخانه نموده است که روی صفحه اول هر جلد از کتب مذکوره وقف نامه و مهر شاه عباس قرار دارد (Sahafi Nejad & Zamani Nejad, 2003).

در سلطنت صفویه شهر ری بار دیگر بمناسبت مشهد مبارک شاهزاده عبد العظیم علیه السلام اعتبار و شهرت یافت و پادشاهان صفویه بدانجا توجهی خاص مبذول میداشتند و آستانه شاهزاده عبدالعظیم مدرسه‌ای معروف داشت که مولی خلیل بن غازی قزوینی در زمان صفویه مدرس آن بود، عبدالله افندی مؤلف ریاض العلماء در شرح حال عبد الکاظم بن عبد العلی گیلانی از معاصران شیخ بهائی و میرداماد از او نقل میکند که او گفته است: «رساله اثنی عشریه را در کتابخانه شاهزاده عبدالعظیم دیده و مطالعه کرده است این کتاب بعدها به کتابخانه آستان قدس رضوی منتقل گردیده و هم اکنون جزو ذخایر آن کتابخانه است. باید گفت پس از اینکه مدرسه حضرت عبدالعظیم از رونق افتاد کتابهای این کتابخانه را بنا بر اسنادی که بدست است به کتابخانه آستان قدس منتقل کرده‌اند (Sahafi Nejad & Zamani Nejad, 2003). کتابخانه حضرت عبدالعظیم (ع) بقعه مبارکه حضرت عبدالعظیم (ع) از قدیم دارای کتابخانه و قرائت خانه بوده است. تاریخ تأسیس کتابخانه بطور دقیق روشن نیست و در منابع در رابطه با این موضوع بحثی نشده است. آنچه مسلم است در عصر سلاطین صفوی روضه منوره آن حضرت (ع) کتابخانه داشته است؛ از جمله قرآن‌هایی که به این آستان وقف شده، قرآن نفیسی است که در زمان شاه طهماسب صفوی وقف شده است و تاریخ تحریر آن ۹۴۰ هجری می‌باشد. بر طبق نظر مطلعین، کتابخانه آستانه حضرت عبدالعظیم (ع) تا اواسط حکومت قاجاریه دائر بوده ولی معلوم نیست به چه علت، کتابخانه پراکنده شده است (Atarodi, 1994).

از تأسیس اولین کتابخانه، اطلاع دقیقی در دست نیست ولی تا آنجا که شواهد نشان می‌دهد آستانه در زمان سلطنت صفویه دارای اهمیت و اعتبار بسزایی بوده که شاه طهماسب صفوی تولیت آن را به یکی از فرزندان خاتم المجتهدین و از نوادگان محقق کرکی که ایشان نیز به سهم خود از مقام علمی والائی برخوردار بوده واگذار می‌نماید. در همین دوره، حوزه علمیه و کتابخانه تأسیس می‌گردد. این کتابخانه معظم و پر ارزش، از کتابخانه‌های معتبر آن زمان به شمار می‌رفته زیرا در آن کتبی وجود داشته که اکثرا کم نظیر بلکه منحصر به فرد بوده است. به عنوان مثال: کتاب منتقله الطالبیه تألیف ابواسماعیل ابراهیم بن عبدالوهاب که در آن، تاریخ نهضت جمعی از فرزندان پیغمبر که برای احقاق حق و ابطال ظلم بر امراء و خلفاء معاصر خود خروج کرده بودند وجود داشته (Atarodi, 1994).

قدیمی‌ترین سند موجود که در حال حاضر ثابت می‌کند حرم حضرت عبدالعظیم (ع) مدرسه و کتابخانه داشته، کتاب‌های وقفی شاه عباس صفوی است. (بابایی، ۱۹۸: ۹۹) داستان وقف این کتاب‌ها توسط مرحوم استاد محیط طباطبایی پشت جلد یکی از این کتاب‌ها نوشته شده است. شاه عباس صفوی در مسافرتی که به تهران داشته دچار بیماری شدیدی شد و در همان حال، نذر کرد که اگر بهبود پیدا کرد، خدمتی به آستان حضرت عبدالعظیم حسنی (ع) و حضرت حمزه ابن موسی الکاظم (ع) انجام دهد؛ بعد از چندی حال شاه عباس بهبود پیدا کرد و شفای کامل حاصل شد و تصمیم گرفت نذرش را اداء کند. بنابراین ۱۲۰ جلد کتاب خطی و همین طور روستایی به نام مردآباد شهریار را که الان هم وجود دارد وقف کتابخانه آستان کرد (Aqili, 2001).

در حال حاضر از آن ۱۲۰ جلد کتاب ۶ جلدش در اختیار کتابخانه آستان حضرت عبدالعظیم(ع) است و می‌گویند برخی دیگر از این کتاب‌ها در کتابخانه آستان قدس رضوی و دیگر کتابخانه‌ها نگهداری می‌شود و متأسفانه بسیاری از این کتاب‌ها هم به دلیل تاریخ عجیب و غریب «ری» از بین رفته‌اند ولی چند نسخه از این کتاب‌های شاه عباسی در اختیار کتابخانه آستان است که متعلق به ۱۰۳۷ قمری است. (همان، ۱۵۱) راوی این داستان، استاد سید محمد محیط طباطبایی، پدر سید احمد محیط طباطبایی که از استادان دانشگاه تهران و از مورخان بسیار بنامی است، بود. ایشان در یکی از روزهای سال ۱۳۱۷ از جلوی مسجد شاه رد می‌شده‌اند که شخصی که برای فروش کتاب بساط کرده بود، توجه ایشان را جلب می‌کند. ایشان جلو می‌رود و کتابی را بر می‌دارد و متوجه می‌شود که این کتاب، یک نسخه خطی است به نام «کفایت التعلیم» هنگام خرید کتاب متوجه می‌شود که این کتاب، دارای وقفنامه شاه عباس به کتابخانه حضرت عبدالعظیم(ع) است (Jafarian, 2010). استاد سید محمد محیط طباطبایی بعد از خرید کتاب به بررسی آن می‌پردازد و زمانی که از اصالت آن اطمینان حاصل می‌کند به آستان حضرت عبدالعظیم(ع) مراجعه می‌کند و می‌بیند که آستان، اصلاً کتابخانه‌ای ندارد. ایشان کتاب را به کتابخانه خود منتقل می‌کند و داستان کتاب‌های شاه عباسی را بر اساس وقفنامه‌ای که داشته با خط خودش پشت کتاب می‌نویسد؛ در سال ۱۳۲۴ متوجه می‌شود که کتابخانه حرم حضرت عبدالعظیم(ع) افتتاح شده است و بدین ترتیب، کتاب را می‌آورد و به کتابخانه حرم پس می‌دهد.

بنابراین می‌توان گفت که شهری در دوره صفویه نیز دارای کتابخانه و نیز مدرسه بوده است و ظاهراً این کتابخانه از کتابخانه‌های مطرح در این دوره بوده که مورد توجه شاه عباس صفوی قرار گرفته است. ولیکن از وجود دیگر کتابخانه‌ها در ری، طی این دوره در منابع اطلاعی در دست نیست البته این امر نمی‌تواند دلیل قاطعی بر عدم وجود کتابخانه‌های دیگری در این ناحیه باشد.

تشکیلات کتابخانه

با توجه به این امر که تشکیلات کتابخانه‌ها در عصر صفوی در سفرنامه‌ها و کتب آورده شده و اکثراً از کتابخانه سلطنتی تبعیت نموده‌اند و با عنایت به اینکه تاکنون سندی در مورد تشکیلات کتابخانه حرم حضرت عبدالعظیم حسنی به دست ما نرسیده است در اینجا تشکیلات کلی کتابخانه‌ها به صورت مختصر بیان می‌گردد.

کتابخانه سلطنتی از دوره ایلخانان مکتب تبریز (ایلخانی) دو بخش عمده داشت بخش مربوط به کتابداری و حفظ و نگهداری آن‌ها و بخش مربوط به کتابت خانه که در آن شماری از هنرمندان از هر سنخ مشغول کار و تولید کتاب بودند. از اطلاعات جسته و گریخته منابع راجع به کتابت خانه که از آن میتوانیم به کارگاه هنری تعبیر کنیم، پیداست که هنرمندان را در این بخش بر اساس تخصص و مهارتشان طبقه بندی کرده بوده‌اند و هر یک یا هر گروه از آنان در حجره‌های خاصی کار و پیشه خود را در طرح‌های هنری دربار به پیش می‌برده‌اند. یکی از این حجره‌ها یا بخش‌های کارگاه هنری جایی بوده که نقاشان نگارگران و طراحان کار می‌کرده‌اند (Ajand, 2005).

از قرائن پیداست که جایگاه ویژه نقاشان در کارگاه هنری کتابخانه سلطنتی به خصوص در مکتب هرات صورت خانه نامیده می‌شد. صورت خانه جایی بود که در آن علاوه بر حضور نقاشان و طراحان، امکانات خاص نقاشی از جمله نقوش و طراحیها و الگوهای گوناگون نگهداری می‌شد و در صورت اقتضا در اختیار نقاشان قرار می‌گرفت. در عرضه داشت جعفر بایسنقری از صورت خانه‌ای نام برده شده که در حال ساخت آن بوده‌اند. در این عرضه داشت آمده است: «فرش ممر تمام شده و در دندان صورت خانه نشانده شده و مخارجه نهاده؛ یعنی راهر و عمارت سنگ فرش شده و کنگره صورت خانه به پایان رسیده و ایوانک آن نیز تعبیه شده است. اصطلاح صورت خانه ظاهراً تا اوایل دوره صفوی به کار می‌رفته است (Ajand, 2005).

می‌توان گفت که در عصر صفوی خطاطان، و کاتبان در بخش کتابت خانه کارگاه هنری کتابها را کتابت می‌کردند و در بخش صورت خانه هم نقاشان و هم طراحان با نگاره‌ها و طراحی‌ها آن را می‌آراستند و مسلماً مذهبیان و جدول کشان و غیره هم جایگاه ویژه خود را داشتند.

نمونه‌ای از کتب وقف شده

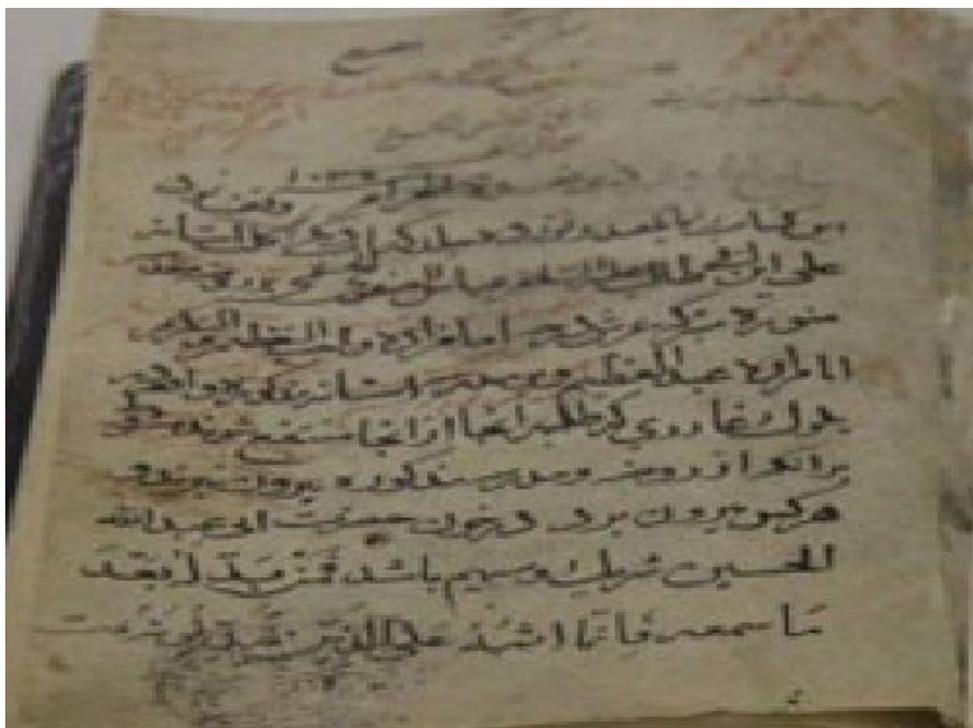
بارها در باره شاه عباس (سلطنت از ۹۹۶ تا ۱۰۳۸) نوشته شده که این مرد یکی از بزرگترین سیاستمداران ایرانی است که معنای سیاست و اقتصاد را به خوبی می‌دانست و می‌فهمید، یک ایران قوی، ایرانی است که همزمان به همه چیز توجه کند. مذهب، سیاست، اقتصاد، استقلال و حفظ کیان کشور، و همزمان با داشتن روابط خوب با دنیای بیرون، شناخت درست دوست و دشمن و درک این که دشمن از روی دشمنی آشکار شناخته می‌شود نه از تصورات ذهنی.

پرتغالی را بیرون می‌کند و همزمان عثمانی را. هنوز ما قدر شاه عباس را نمی‌دانیم و هنوز پس از نصر الله فلسفی یک کار خوب و درست و اصیل در باره وی انجام نداده ایم

کتاب «کفایه التعلیم فی صناعه التنجیم» کتابی است از مجموعه کتب موقوفه شاه عباس اول صفوی به تاریخ ۱۰۳۷ بر آستان حضرت عبدالعظیم (ع) بوده است.

کتاب «کفایه التعلیم فی صناعه التنجیم» کتابی است در مباحث هیأت، نجوم و احکام، اثر ابوالمحمّد محمد بن مسعود زکی غزنوی، ریاضیدان و منجم ایرانی سده ۵ و ۶ هجری قمری و از مجموعه کتب موقوفه شاه عباس اول صفوی به تاریخ ۱۰۳۷ بر آستان حضرت عبدالعظیم (ع) بوده است.

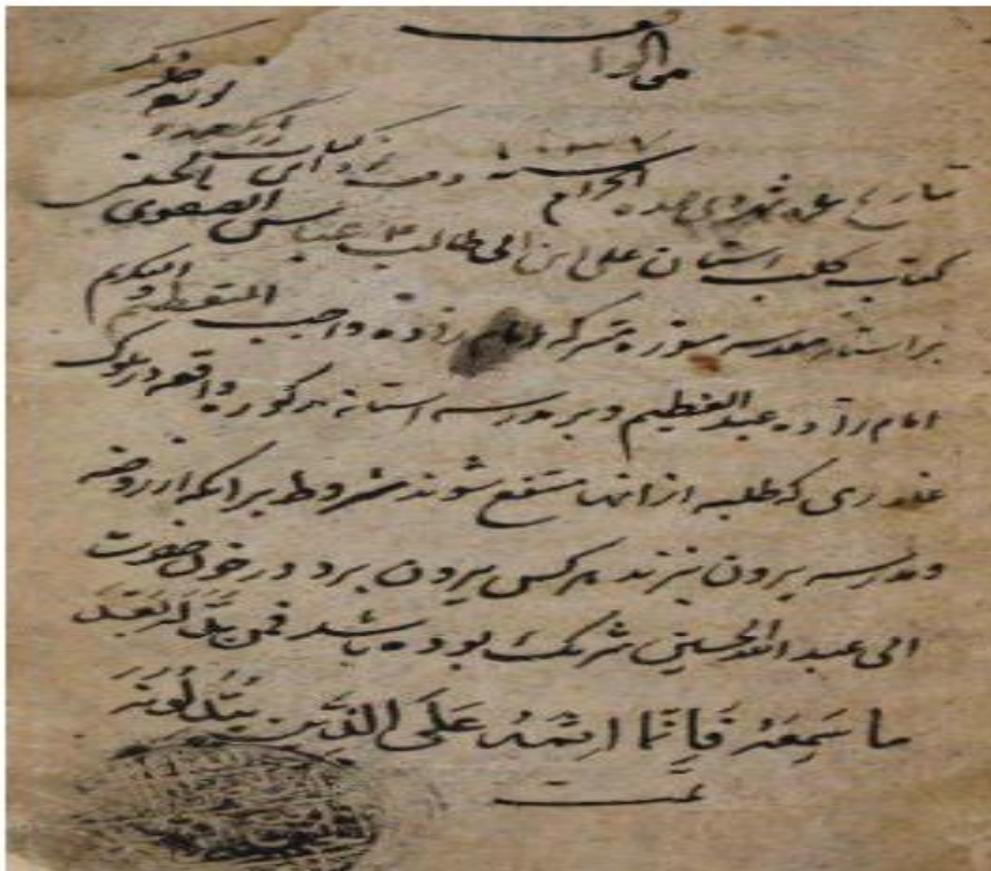
این کتاب پس از فراز و نشیب‌های بسیار در طول تاریخ، اتفاقی توسط استاد محمد محیط طباطبایی پیدا شد و تا زمان تاسیس مجدد کتابخانه آستان حضرت عبدالعظیم حسنی (ع) در سال ۱۳۲۴، در کتابخانه شخصی استاد نگهداری می‌شد. استاد محیط طباطبایی که داستان وقف این کتاب را توسط شاه عباس، با دست خط خود پشت جلد این کتاب نوشته بود، پس از تأسیس کتابخانه آستان، کتاب را به این کتابخانه پس داد و اکنون کتاب «کفایه التعلیم فی صناعه التنجیم» یکی از مهم‌ترین و با ارزش‌ترین گنجینه‌های این کتابخانه به حساب می‌آید (Homayoun Farokh, 1968).

این کتاب را با یکصد و نوزده جلد کتاب دیگر وقف نمود کلب آستانه علی بن ابی طالب علیه السلام، عباس الصوفی الحسینی به روضه مقدسه منوره متبرکه که عرش درجه امامزاده واجب التعظیم و تکریم امامزاده عبدالعظیم و بر مدرسه آستانه مذکوره واقع در بلوک غاری که طلبه آنجا از آنجا منتفع شوند مشروط بر آنکه از روضه و مدرسه مذکوره بیرون نبرند و هر کس بیرون برد در خون حضرت اباعبدالله الحسین شریک و سهیم باشد.

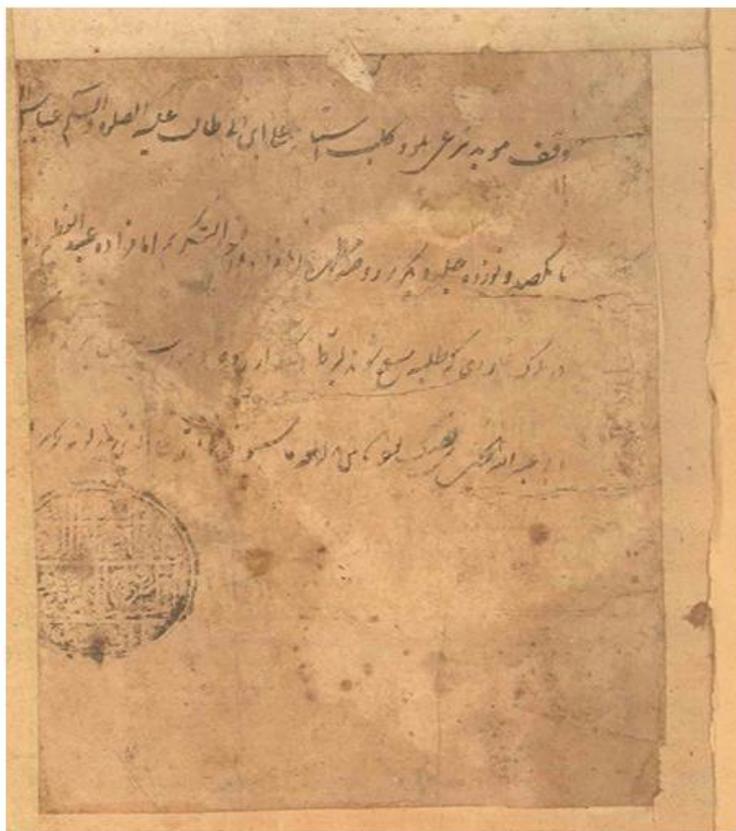
فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَمَا سَمِعَهُ فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ

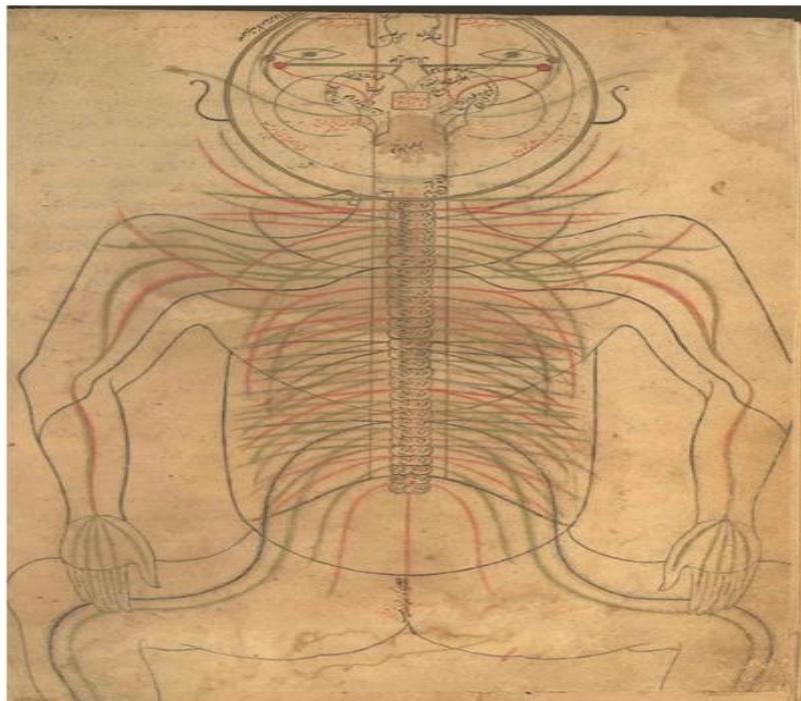
برخی معتقدند این دستخط متعلق به شاه عباس صفوی است، اما در مقابل برخی می‌گویند که شاه عباس منشی، مستوفی و کاتب داشته؛ او انشاء می‌کرده و آن‌ها می‌نوشتند. اما استدلالی نیز وجود دارد که می‌گوید در آن زمان کسی جرأت نمی‌کرده به شاه عباس بگوید کلب (سگ) علی بن ابی طالب (ع) - آن‌گونه که در وقفنامه آمده - بنابر این اولین نسخه را خود شاه عباس نوشته و آن را به مستوفی‌ها داده و آن ۱۱۹ تایی دیگر را آن‌ها می‌نوشتند در این وقفنامه‌ها نکته‌ای که وجود دارد این است که در حال حاضر ۶ نسخه از این کتاب به دست آمده که متن وقفنامه بر تمام این کتاب‌ها نقش بسته، اما هر کدام با دستخط متفاوتی نگاشته شده است. اما از آنجا که دستخط این وقفنامه بسیار زیباست و طبیعتاً پادشاهان از کودکی تحت تعالیم مختلف از جمله خوشنویسی قرار می‌گرفتند، این احتمال می‌رود که این دستخط متعلق به شاه عباس صفوی باشد.

این کتاب و کتاب دیگری که در ادامه می‌آید نشان دهنده وجود کتابخانه حرم حضرت در شهر ری هست. این کتاب در شمار نسخه‌هایی بوده که شاه عباس آن‌ها را وقف امامزاده واجب التعظیم حضرت عبدالعظیم کرده و اما حالا در کتابخانه مجلس است. وقف نامه در ابتدای آن مانده است.

این کتاب یک اثر پزشکی است و روی برگ اول از آن با عنوان تشریح مصور یاد شده و گفته شده که نویسنده محمد بن منصور است. طبعاً باید فهرست نویس (اگر این کتاب تاکنون معرفی شده باشد) در این باره تحقیق کرده باشد. در اینجا چند صفحه از این کتاب آورده می‌شود.

نتیجه‌گیری

بیش از دو قرن حکومت صفویان بر سرزمین ایران به درازا کشید. این دوره از ابعاد مختلف بر زندگی، روزگار و سرنوشت جامعه ایرانیان و فرهنگ و هنر و تمدن ایشان تأثیرات عمیقی برجای نهاد. کتابخانه‌ها نیز در این مقطع تاریخی دچار فراز و نشیب محسوسی شدند. در زمینه کتاب و کتابخانه بیشتر شاهان دست به تأسیس کتابخانه زدند کما اینکه اکثر شاهان و شاهزادگان کتابخانه‌ای به نام خود در شهرهای

مهم مثل قزوین، اصفهان، مشهد و... داشته اند. در این بین و در شهر ری با توجه به اشارات کتب و عدم وجود اسناد فقط می‌توان به کتابخانه حرم عبدالعظیم حسنی علیه السلام اشاره نمود. این اشاره نیز به سبب بیماری شاه عباس اول در منابع آمده است به طوری که شاه در این نقطه (شهر ری) بیمار شده و نذر می‌کند در صورت بهبودی کتابهایی به حرم هدیه نماید. با این وجود ممکن است در این دوران و در این شهر کتابخانه‌های شخصی نیز موجود بوده باشد که متأسفانه در هیچ یک از منابع و مآخذ به آن‌ها اشاره‌ای نشده است.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Ajand, Y. (2005). Library and painting house organization in the Isfahan school. *Golestan-e Honar Journal*.
- Ajand, Y. (2012). *From workshop to university*. Tehran: Academy of Arts.
- Aqili, A. (2001). *History of the shrine of Rey*. Qom: Dar al-Hadith Publishing, in collaboration with the Cultural Department of the Holy Shrine of Hazrat Abdul Azim.
- Atarodi, A. (1994). *The life of Hazrat Abdul Azim (peace be upon him)*. Tehran: Attardi Publishing.
- Babaei, S., & Amiri, M. (2019). *Isfahan and its palaces*. Tehran: Javid Publishing.
- Badkoubeie Hozavei, M. (2010). *Khajeh Nasir al-Din Tusi*. Tehran: Iran Library Development Publishing.
- Borjian Boroujeni, M. (2023). Libraries of the Safavid era: Continuity and transformation in approaches. *Library and Information Quarterly*.
- Derayati, M. (2011). *Catalog of Iranian manuscripts*. Tehran: National Archives and Library of Iran.
- Hafez Abrou, S. A. K., & Kamal Haj Seyed Javadi, S. (2001). *Zobdat al-Tawarikh*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance Publishing.
- Homayoun Farokh, R. D. (1968). *The royal libraries of Iran from the advent of Islam to the present age*. Tehran: Ministry of Culture and Art Publishing.
- Jafarian, R. (2010). *The Safavids in the realm of religion and culture*. Qom: Research Institute of Seminary and University.
- Mir Ahmadi, K. (1990). *Religion and state during the Safavid era*. Tehran: Amir Kabir Publishing.
- Mousavi Ardabili, F. (1968). *History of Ardabil and its scholars*. [No publisher].
- Price, C. (1968). *A history of Islamic art*. Tehran: Amir Kabir Publishing.

- Qaidan, A. A. (1964). *Hazrat Abdul Azim (peace be upon him) and the city of Rey throughout history*. Qom: Dar al-Hadith.
- Rashid al-Din Fazlullah, H., Minavi, M., & Afshar, I. (1971). *Waqfnameh of Rab' Rashidi*. Tehran: National Heritage Association.
- Safat Gol, M. (1998). Iran during the Safavid era from Chardin's perspective. *Monthly Book of History and Geography*.
- Sahafi Nejad, S. M., & Zamani Nejad, A. A. (2003). *A biography of Hazrat Abdul Azim Hasani and the city of Rey*. Qom: Dar al-Hadith.
- Yaqt Hamawi, Y. b. A. (1965). *Mu'jam al-Buldan*. Tehran: Asadi Publishing.